

XIX. Yüzyılda Azerbaycan'a Hristiyan Göçleri: Sebepler ve Sonuçlar

Tahir Şahbazov*

Aralarında Azerbaycan topraklarının da bulunduğu Kafkasya'nın işgali, Rusya yönetim çevrelerinin planlarında daima mevcut olmuştur. İvan Grozni'dan itibaren tüm Rusya devlet başkanları, Kafkasya'ya hakim olmaya çalışmışlardır. Daha net bir ifadeyle söylesek, Kafkasya'ya hükmetme düşüncesi, Rusya tarihinde "irsi" bir mesele olarak kabul edilmiştir. 1796 yılında II. Katerina'nın İran seferine başlamış olan Graf Valerian Zubov'a gönderdiği emirde yazılanlar da bunu onaylamaktadır:

"...Hakimiyetimizi vilayette (Güney Kafkasya'da) kesin olarak sağlamak ve İran'la ticari ilişkileri genişlendirmek amacıyla, Aras Nehri'nin Kür'le kavuştuğu aşağı akarında, Cevad yakınlığında son derece zengin ülkede bir Rus şehri kurmak, burayı "Ekateringrad" olarak isimlendirerek Roma kolonileri tipinde 2 binlik Rus askerini yerleştirmek, kendilerini Gürcü ve Ermeni kızlarla evlendirmek ve askeri mühimmat ve tarım aletleri ile donatmak gerekir."¹

Fakat bu amaca ulaşmak için Rusya'nın ilk olarak Kafkasya'yı isteyen iki asıl rakibini-İran ve Osmanlı'yı uzaklaştırması gerekiyordu. Çünkü bu devletlerin her biri, Kafkasya'da güç kazanmaya, Avrupa ile Asya arasındaki bu stratejik noktayı elde tutmaya çalışıyordu. Özellikle Osmanlı'yı bölgeden tamamen sıkıştırıp çıkarmak, İngiltere'nin Doğu'ya doğru etki alanının genişlendirme çabalarını önlemek, Rusya'nın asıl amacı idi.

Kaçarlar İrani da Kafkasya uğrunda mücadelede iddialıydı ve bölgenin, özellikle de Kuzey Azerbaycan Hanlıklarının herhangi diğer bir devletin parçasına dönüşmesini kabul etmek niyetinde değildi.

Böylece XVIII. yüzyılın sonlarında (1795), Güney Kafkasya uğrunda Rusya ile İran arasında uzun süreli bir savaş başladı. Küçük aralıklarla 30 yıla yakın

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Arkeoloji ve Etnografi Enstitüsü, Bakü/ AZERBAJCAN, sh-tahir@rambler.ru

1 Vsepoddanneşiy Otçyot o Proizvedonnoy v 1905 g. Po Vısaçayşemu Povoleniyu Senatorom Kuzmınskom Revizii Goroda Baku i Bakınskoj Gubernii, 1906, s. 507.

devam eden bu savaş, Azerbaycan'ın söz konusu ülkeler arasında paylaşılmasını resmileştiren 1813 yılı “Gülüstan” ve 1828 yılı “Türkmençay” anlaşmaları ile sonuçlandı. Söz konusu anlaşmalarla dönemin siyasi yönden dağınık ve aralarında çatışmaların mevcut olduğu Kuzey Azerbaycan Hanlıkları-Karabağ, Şeki, Gence, Cevad, Şahamı, Guba, Bakü, Derbend, Salyan, Lenkeran, Nahçıvan ve İrevan Hanlıkları sırasıyla Rusya İmparatorluğu'na ilhak edildi.

Uzun yıllar Sovyet tarih biliminde takdir edilen ve “gönüllü birleşme” şeklinde gösterilmeye çalışılan Rus işgali, aslında ileride Azerbaycan'ın başına gelecek faciaların temelini atmış oldu. Rus tarihçi N. Smirnov'un haklı olarak kaydettiği gibi, *“O (Rus çarizmi-T.Ş.), fethedilen halklara iyi hiçbir şey bahşetmedi. Tam tersi, itaat altında tutma, yeni ve daha amansız bir şekil aldı ki, bu da Kafkasya halkına önceki yüzyıldan belli idi.”*²²

Güney Kafkasya bölgesini ilhak eden Çar Rusyası'nın bundan önceki planları arasında bölgeyi sürekli olarak esaret ve denetim altında tutacak ekonomik ve diğer kanallarla Metropolitiğe bağlayacak Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma siyaseti de bulunmaktaydı. Bu siyasetle Çarizm, birkaç görevi aynı anda yerine yetirmeye çalışıyordu:

1. Rus burjuvasizinin ve toprak ağalarının çıkarlarının temsilcisi olarak İmparatorluğun iç eyaletlerindeki toprak kıtlığını ortadan kaldırmak;
2. Kafkasya'da “güvenliği” sağlamak için buraya kısa sürede Hıristiyan halkı yerleştirmek;
3. Kafkasya'nın yönetim kurumlarına güvenilir Rus memurlarını celbetmek ve burada Rusların güçlenmesine açık şekilde olmasa da, çeşitli vasıtalarla engel olan Müslümanları yönetim kademelerinden uzaklaştırmak;
4. Müslüman halk arasından Ruslara karşı “düşman tavrı” ortadan kaldıracabilecek güçlü âli tabaka şekillendirmek. Çünkü yönetim çevrelerinin de itiraf ettiği gibi, *“yerli beyler ve ağalar imparatorluğun söz konusu bölgesinde düzeni ve güvenliği bozan en güvensiz unsurlara dönüşmüşlerdi.”*²³

Böylece 1813 yılında Gülüstan Anlaşması imzalandıktan sonra Çar yönetim organları, İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde yaşayan Hristiyan halkın Güney Kafkasya'ya (ve Azerbaycan'a) nakline start verdi.

22 N. Smirnov, Politika Rossii na Kafkaze v XIX-XX vekah, Moskva 1958, s. 244; V. Umudlu, Azerbaycanın Çar Rusiyası Tarafından İşgali ve Müstemlekeçilik Aleyhine Mübarize (1801-1828), Elm, Bakü 2004, s. 127.

23 ÇGVİA SSSR, f. 400, Aziatskaya Çast, op 261/911, 1899 g. d 238/3140, ll. 5-30.

Bu siyasetin hayata geçirilmesine, 1819 yılında Almanya'nın Şvabiya vilayetinden olan Almanların, başta Azerbaycan olmakla Güney Kafkasya'ya yerleştirilmesi ile başlandı. Söz konusu yılda 500 Vütemberg ailesi için Tiflis ve Yelizavetpol (günümüz Gence) eyaletlerinde koloniler kuruldu. İlk aşamada 2 (Yelenddorf ve Annengeld) (günümüz Göygöl ve Şemkir), bir süre sonra ise daha 6 Alman kolonisi kuruldu (Grinfeld, Trabuenfeld, Yelizavetinka, Georgsfeld, Eygengeld ve Alekseyevka).

XIX. yüzyılın 60'lı yıllarında Güney Kafkasya topraklarında yaşayan Alman sayısı 850 aileden veya 4943 kişiden oluşmaktaydı ki, bunların 3554'ü veya %78.8'i Kuzey Azerbaycan'ın payına düşmekteydi. 1886 yılında Almanların sayısı 5271'e (toplam nüfusun % 0.25), XX. yüzyılın başlarında ise 15990 kişiye ulaşmıştı. Böylece, XIX yüzyılın ilk yıllarında Azerbaycan'ın etnik grupları arasında kesinlikle bulunmayan Almanlar, yüzyılın sonlarında artık ülke ahalisinin %0.41'ne tekabül etmekteydi.⁴

Almanların ardınca Rusların ve Ermenilerin Güney Kafkasya ve Azerbaycan'a nakli süreci başlatıldı. Şunu da kaydedelim ki, daha XIX. yüzyılın 20'li yıllarında askerliğini yapmış ve terhis edilen askerlerin sayesinde Rus kasabaları oluşturulmaya başlanmıştı. Bu işte İmparatorluğun Kafkasya'daki askeri ve sivil yönetiminin başkanı A. Yermolov'un teklifiyle, Güney Kafkasya'daki evli Rus askerlerinin yerleştirilmesi için oluşturulan daimi merkezler özellikle aktiflik göstermekteydi. *"Yarı yerleşik, yarıkazak yaşam tarzına sahip bu insanlar, Rus sınırlarının muhafazası için en güvenilir destek sayılmaktaydı."*⁵

Fakat Rus tarikatçilerinin Kafkasya'ya nakli ile bağlı tarih biliminde farklı düşünceler bulunmaktadır. Örneğin Rus yazar A. Berje'ye göre tarikatçilerin Azerbaycan'da ilk kasabalarının kurulmasına 1832 yılında başlanmıştır.⁶ Bir grup yazara göre bu tarih 1834⁷, diğerlerine göre ise 1838 yılıdır.⁸

Görkemli Kafkasbilimci D. İsmailzade de kesin bir tarih göstermemekle birlikte,

4 Kh. Verdiyeva, Pereselenceskaya Politika Rossiyskoy İmperii v Severnom Azeraydjane (XIX-naç. XX vv.), Altay, Bakü 1999, s. 261; N. Şavrov, Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkaze: Predstoyaşaya Rasprodaja Mugani Inorodçam, SPb, 1911, s. 132-133.

5 "Kafkaz" Gazetesi, S. 9 (1868); V. Potto, Kavkazskaya Voyna v Otdelnikh Oçerkakh, Epizodakh, Legendakh i Biografiyakh, (Ot Drevneyşikh Vremen do Ermolova), SPb, 1887, I, 680.

6 "Kafkaz" Gazetesi, S. 9 (1868)

7 "Kafkaz" Gazetesi, S. 9 (1868).

8 "Delo" Dergisi, S. 5 (1867), s. 68.

tarikatçilerin naklinin başlangıcını XIX. yüzyılın 30'lu yılları olarak kabul etmektedir.⁹

İtifak edilen tek gerçek şudur ki, tarikatçilerin Kafkasya'ya nakliyle ilgili Rusya Devlet Şurası'nın kararı 1830 yılında alınmıştır.¹⁰

Bilgi açısından şunu da kaydedelim ki, XIX. yüzyılın 20-30'lu yıllarında, Rusya'nın merkezi bölgelerinde Ortodoks Hristiyanlığının esaretine karşı Rus köylülere arasında tarikatçilik hareketi geniş yayılmıştı. Bundan korkuya kapılan yönetim, tarikatçileri İmparatorluğun ücra noktalarına ve yeni işgal ettiği topraklara sürmekle, zararsızlaştırmaya çalışıyordu. Bu meseleyle ilgili olarak imzalanmış özel fermana göre, ekseriyeti Güney Volgaboyu, Saratov, Voronej, Tavriçeski, Tambov, Orenburg, Bessarabiya ve Yenisey eyaletlerinden olan Rus tarikatçilerinin (Molokanlar, Duhobarlar, Staroobyardlar, Raskolnikler, Baptistler, Prıgunlar vs.) çoğunluğu Azerbaycan'a olmakla, Güney Kafkasya'ya, nakline ve burada kendileri için yeni köy ve kasabaların inşasına başlandı.

İlk aşamada Don Kazaklarından oluşan Duhobarlar için Kızıl Kışlak kasabası inşa edildi. (1930 yılı). Daha sonra Lenkeran kazasında Staroobyardçılar için Vel (1830 yılı), Subbotnikler için Privolnoe (1839 yılı), Molokanlar için Prişib, Nikolayevka (1840 yılı), Novogolovka (1844 yılı) ve Andreyevka (1847 yılı), Göyçay kazasında İvanovka, Gülülü, Garameryem, Şamahı kazasında Altağac, Khilmili, Mereze (1834-1844), Çukhuryurd ve Cibani köyleri kuruldu.¹¹

1839 yılında ise Rusya'nın Tavriya Eyaletine bağlı Melitopol kazasının tüm Duhobarlarının Kafkasya'ya nakliyle ilgili "ekselansları fermanı" imzalandı. Fermanın imzalanmasından sonra, 1841-1847 yıllarında Yelizavetpol Guberniyası'nda sadece Duhobarlardan oluşan Slavyanka, Novoe-Goroloe, Novo-Troitskoe ve Novo-Spasskoe¹², 1867 yılında Lenkeran kazasında terhis olunmuş askerlerden, daha sonra ise karışık ahaliden oluşan Mihaylovka, Cavad kazasında İvanovka, Guba kazasında ise Zubrovka isimli Slavyan köyleri inşa edildi.¹³

9 D. İsmailzade, Russkoe Krestyanstvo v Zakavkaze (30'e Godı XIX-naçalo XX vekov), Moskva 1982, s. 38.

10 AKAK, t. X, dok 293, Tiflis 1885, s. 281.

11 AKAK, t.X, dok 293, s. 281, 288; Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Arşivi, Envanter No. 2941, s. 855-856.

12 S. Djaşi, "Selskokhozyaystvenny Bit Dukhoborov Elisavetpolskoy Gubernii", Kafkazskoye Selskoe Khozyaystvo, S. 227 (1898), s. 307-308.

13 S. Djaşi, "Selskokhozyaystvenny Bit Dukhoborov Elisavetpolskoy Gubernii", Kafkazskoye Selskoe Khozyaystvo, S. 227 (1898), s. 307-308.

1867 yılında ise Lenkeran kazasında terhis olunmuş askerlerden, daha sonra ise karışık ahaliden oluşan Mihaylovka, Cavad kazasında İvanovka, Guba kazasında ise Zubrovka isimli Slavyan köyleri meydana geldi.¹⁴

Daha sonra Azerbaycanlıların yaşadığı Künsnet köyünün yerinde Vladimirovka, Hacı Hüseyin Kışlağı köyünün yerinde Yelenovka isimli Rus köyleri kuruldu. Vladimirovka'ya Şamahı kazasının Altağaç kasabasından olan Molokanlar, Yelenovka'ya ise Rusya'nın iç eyaletlerinden nakledilmiş Ruslar yerleştirildi.¹⁵

XIX. yüzyılın 60'lı yıllarının sonlarına kadar 20'den fazla Rus yerleşim birimi inşa edildi ki, söz konusu birimlerde 13 binden fazla insan yaşamaktaydı.¹⁶ 1873 yılına aid diğer bir bilgiye göre ise Rus köy ve kasabalarında yaşayan halkın sayısı 27 120 kişiden oluşmaktaydı (bunlardan 18 229 kişi Bakü Eyaleti, 8891 kişi ise Yelizavetpol Eyaleti'nde).¹⁷

Tüm bunlara rağmen, ülkenin Ruslaştırılması ve Hristiyanlaştırılması süreci hız kesmiyordu. Şöyle ki, 1886 yılında artık Kuzey Azerbaycan'da kurulmuş Rus köylerinin sayısı 38'e ulaşmıştı (bunların 14'ü Bakü, 15 tanesi ise Yelizavetpol Eyaleti'nde idi).¹⁸ 1887 yılında ise Petropavlovskoe, Azerbaycanlılar yaşayan Dellekkend, Serker Kışlağı, Güdağlı ve Khuçbala köylerinin yerinde Petopavlovka, Borispol, Aleksandrovka ve Nikolayevka (1894 yılında) köyleri inşa edildi ve bu köylere Rusya'nın Poltava Eyaleti'nden nakledilen Ruslar yerleştirildi. Sonuçta XX. yüzyılın başları için Kuzey Azerbaycan arazisinde yerleştirilen Rusların sayısı hızla artarak 249 779 kişiye (toplam nüfusun % 6, 65'ne), Rus yerleşim birimlerinin sayısı ise 88'e ulaştı.¹⁹ Aynı zamanda Çar ordusunda askeri görevini tamamlamış veya emekliye ayrılmış asker ailelerinin geri dönmesine izin verilmeyerek, yeni kurulan kasaba ve ilçelere yerleştirildiler.²⁰

Bölgede etnik yapının değiştirilmesini amaçlayan göç politikasıyla, Rus ve

14 İ. İvanoviç, "Kolonizacıya Kavkaza", Vestnik Evropy, SPb, S. 4 (1900), s. 589.

15 F. Bağirov, "İz İstorii Pereselençskogo Dvijeniya v Zakavkaze (Azerbaydjane) v XIX Veke", İzvestiya Akademii Nauk Azerbaydjana (Seriya İstorii, Filosofii i Prava), S. 1-4 (1994), s. 103.

16 N. Volkova, "Etničeskie Proçessi v Zakavkaze v XIX-XX vv", Kavkazskiy Etnografičeskiy Sbornik, S. 4 (1996), s. 7.

17 D. İsmailzade, "Ruskiye Poseleniya v Zakavkaze v 30-80'ıkh Godakh XIX Veka", Boprosi İstorii, S. 11 (1976), s. 29-30.

18 Bağirov, agm., s. 103.

19 Kavkazskiy Kalendar na 1911 god, (İzdan po Rasporyaşeniyu Namestnika ego İmparatorskago Veliçestva na Kavkaze), Tiflis 1910, s. 334-337

20 "Kafkaz Gazetesi", S. 9 (1868); Potto, age., s. 680.

Almanlarla paralel olarak, İmparatorluğun farklı vilayetlerinden diğer Hristiyan unsurlar –Polonyalı, Latış, Çek, Moldovan, Yunan, Eston, Süryani ve Yahudiler de Azerbaycan topraklarına yerleştirildi. Lakin bu etnoslar arasında Ermeniler özel ağırlığa sahipti ve bunların ekseriyetini Türkiye ve İran’dan getirilenler oluşturmaktaydı. Bunun temel nedeni ise diğer Hristiyan unsurlara oranla bunların Çarizm’in sömürge politikasına daha uygun olmaları idi. Şöyle ki, Müslüman ülkelerindeki Ermenilerin sayısı diğer Hristiyan unsurlardan daha fazla idi. Ayrıca Ermeniler Kafkasya uğrunda mücadelede Rusya’nın asıl rakibi olan Osmanlı Devleti ve Kaçarlar İrani’nda yaşamaktaydılar. Yine Ermeniler, Rusya’nın rakipleri olan bu ülkelerin güçlü ve zayıf yönlerini çok iyi bildiklerinden benzersizdiler.²¹

Rusya ile İran arasında imzalanmış Türkmençay Anlaşması’nın (10 şubat,1828) 15. maddesi de Ermenilerin Güney Kafkasya’ya göçünü öngörüyordu. Bu süreçte Rus yazar ve büyükelçi A. Gribayedov ve Ermeni Grigoryan Kilisesi’nin asıl merkezi-Eçmiedzin önemli role sahipti. Özellikle Patriark Yefrem İran’daki Ermeni papazlarını patriarklarıyla birlikte Rusya İmparatorluğu sınırlarına göç etmeye ikna edebildi. Onun davetinden sonra Ermenilerin Güney Kafkasya’ya küçük aralıklarla akını başladı.²² Sonuçta sadece üç buçuk ayda Güney Azerbaycan’ın Tebriz, Salmas, Hoy ve Urmiye Hanlıklarından 8 binden fazla Ermeni ailesi Güney Kafkasya’ya göçürüldü ki, bunların ekseriyeti Kuzey Azerbaycan’ın Karabağ, Nahçıvan ve İrevan vilayetlerine yerleştirildi.²³

Göç sürecini yöneten Ermeni asıllı General G. Lazaryan’ın İran arazisinde yaşayan Ermenilere yaptığı 30 Mart 1828 yıl hitabı da dikkatçektir:

“... Orada siz Hristiyanların yerleştiği yeni vatan kazanacaksınız. İran’ın farklı eyaletlerine dağılmış Hristiyanların bir yere topladığını göreceksiniz. Acele edin. Zaman değerlidir. Kısa sürede Rus orduları İran’ı terkedecek, bundan sonra sizin göç etmeniz zorlaşacak ve biz sizin güvenli bir şekilde naklinizden sorumlu olmayacağız.”²⁴

İran’la birlikte Osmanlı topraklarından da çok sayıda Ermeni buraya akın etmişti. Şöyle ki, 2 Eylül 1829 yılında Rusya ile Türkiye arasında imzalanmış olan “Edirne

21 Guseynzade, R. Kafkaz i Armyane, Bakü 2014, s. 412.

22 V. Veliçko, Kavkaz, Russkoe Delo i Mejduplemenne Voprosi, SPb, 1904, s. 92.

23 S. N. Glinka, Opisanie Pereseleniya Armyan Azerbaydjanskih v Peredelı Rossii, Elm, Baku 1990, s. 92.

24 Glinka, *age.*, s. 107-111; Aktı Sobranie Kafkazskoy AKAK, Pod red. A. Berje, Tiflis, Tipologiya Glav. Upravl. Namestnika Kavkaza, t. 7, 1878, s. 487.

Barış Anlaşması"nın 13. maddesine göre, Türkiye'nin işgal edilmiş topraklarında bulunan Ermenilere 18 ay içinde menkulleriyle birlikte Rusya'nın tabiiyetine geçme hukuku verilmişti ve bu süre zarfında Türkiye'den Güney Kafkasya'ya yaklaşık 84 bin Ermeni göürülmüştü. Ayrıca, 1877-1878 yılları Rusya-Türkiye savaşından sonra, tam olarak 1894 yılında Türkiye'de yaşanan Ermeni isyanları sonrası ise daha 400 bin Ermeni Kafkasya'ya göürülmüştür.²⁵

Nakledilen Ermeniler için tarihi Azerbaycan topraklarında "Ermeni Vilayeti" isimli özel bir "vilayet" oluşturuldu. Onların uğraşı alanına uygun yerleştirilmesi, göçmenlerin güvenliğinin sağlanması, kendilerine maddi ve mali yardımın yapılması planlanmış, bu amaçla hazineden 25 bin ruble ayrılmıştı.²⁶ Sonuçta Güney Kafkasya'daki Ermenilerin sayısı XIX. yüzyılın 30'lu yıllarındaki 159 086 kişiden, XX. yüzyılın başlarında 1 208 615 kişiye ulaştı ki, bu da Azerbaycan nüfusunun % 32.8'i anlamına gelmekteydi. Bununla ilgili olarak Rus memuru N. şavrov'un, 1911 yılında açıkladığı rakamlar son derece ilginçtir. N. şavrov şunları kaydetmektedir: "...Günümüzde Güney Kafkasya'da yaşayan 1 300 000 Ermeninin 1 milyonu vilayetin yerli ahalisi olmayıp, tarafımızdan buraya nakledilmiştir... Onlar kısa sürede yalancı tapu belgesiyle güç kazanıp geniş devlet topraklarına sahip oldular."²⁷

Böylece İmparatorluk çevreleri, tamamen Ruslaştıramadığı arazileri Ermenileştirmek ve Ruslaştırmakla, bölgede kendisine yakın olan Hristiyan çevre yaratmaya, Azerbaycan'ı mülki ve siyasi bağlarla Rusya'ya baęlamaya²⁸, bölgede Müslüman, tam olarak Azerbaycanlı faktörünün rolünün azalmasına çalışıyorlardı. Çünkü, söz konusu dönemde Rusya'nın Kafkasya politikasının temel yönlerinden biri de bölgede Hristiyanlıkla İslam'ı karşı karşıya getirmektir.²⁹ Öte yandan Çarizm'in göç siyaseti, beraberinde Azerbaycan Türklerinin ata yurtlarından kitlesel göçünü getirmekteydi. Sadece Rus işgalinin ilk yıllarında ülkeden 100 min Müslüman, ata yurdundan uzak düşmüştü ki, bunların önemli kısmını halkın aristokrat sınıfı oluştırmaktaydı.

Rus arizminin göç siyasetinin sonucu olarak 1828 yılına kadar Kuzey Azerbaycan ahalisinin toplamda %9,7'sini oluştıran Ermeniler, XIX. yüzyılın ortalarında

25 Verdieva, *age.*, s. 109-135.

26 Glinka, *age.*, s. 98-107.

27 N. şavrov, "Ruskaya Kolonizaıya na Kavkaze", Voprosı Kolonizaii, S. 8 (1911), SPb., s. 60-61.

28 Koloniyalnaya Politika Rossiyskogo arizma v Azerbaydjane v. 20-60-h gg., İzd-vo Akad. Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1936, s. 280; M. Abdullayev, Hanlığlar ve Rus Müstemlekeiliyi Dövründe şimali Azerbaycanda Agrar Münasibetler (XIX asrın 40-cı illerine geder), Adiloğlu, Bakü 2005, s. 211.

29 A. Balayev, Etnoyazıkovic Proessi v Azerbaydjane v. XIX-XX vv., Nurlar, Bakü 2005, s. 21.

etnik nomenklatürde %21,2, 1897 yılında %29,8, XX. yüzyılın başlarında ise artık %32'yi oluşturdular. Bu durum yaklaşık 70 yılda (1828-1900) bölgede Ermenilerin yüzde olarak artışının 23'e ulaştığını göstermektedir ki, bunun da sonucunda Güney Kafkasya'nın etnodemografik ve etnopolitik haritasında Rusların sık sık iltifatta bulunduğu Ermeni faktörü ortaya çıktı.³⁰

Ayrıca Rus Çarizminin göç siyaseti, ölkede ağır sosyopolitik, ekonomik ve etnodemografik sonuçlara neden oldu. Bu göçürmeler sonucunda Azerbaycan'ın etnik ve etnodemografik manzarası son derece ciddi değişikliğe maruz kaldı ki, bunu aşağıdaki rakamlardan da görmek mümkündür. Şöyle ki, 1807 yılında Kuzey Azerbaycan'da 560 bin kişi yaşıyorken ve bunların tamamına yakını yerli olarak kabul edilirken, 1850 yılında burada ahalinin sayısı 750-760 bin kişiye, 1870 yıllarında 1749699 kişiye ulaştı. 1866 yılında Rusya genelinde yapılan nüfus sayımına göre ise Kuzey Azerbaycan'da 2186500 kişi yaşıyordu. Bunun da 712703'ü Bakü Eyaleti'nde, 74449'u Zakatala Dairesi'nde yaşamaktaydı. Sonuçta 1897 yılı sayımında ise Kuzey Azerbaycan ahalesinin sayısı 2620805 kişi olmuştur ki, bunun da 826716'sı Bakü Eyaleti'nde, 878415'i Yelizavetpol Eyaleti'nde, 829556'sı ise İrevan Eyaleti'nde yaşamaktaydı.³¹

Şehir halkının etnodemografik yapısında da ciddi değişiklikler gözlemlenmekte ve bu durum Bakü örneğinde açık bir şekilde görünmekteydi. Örneğin XIX. yüzyılın ortalarında burada 12191 kişi yaşıyorken, 1873 yılında bunların sayısı 15105, 1886 yılında 86611, 1897 yılında ise 111904'e ulaşmıştı. Bunların 73591'i göçmenlerden oluşmaktaydı.³²

Etnik yapısına göre ise Bakü ahalesinin çoğunluğu Ruslardan oluşmaktaydı. Ruslardan sonra sırasıyla yerli Azerbaycanlılar, gelme Ermeniler ve petrol madenlerinde çalışmak için Bakü'ye yerleşmiş olan "İranlılar" gelmekteydi.³³

Çarizm, bölgedeki sosyoekonomik ve idari yönetimle ilgili sorunları "kendine özgü" bir şekilde çözmeye çalışıyordu. Lakin Azerbaycan Sibiryaya ve Orta Asya gibi "boş topraklar" ülkesi olmadığından, Hristiyan göçürmelerinden sonra, burada topraksız köylülerin sayısı önemli miktarda artarak 36700 kişiye ulaştı. Çünkü göçmen Rus ve Ermeni yerleşim birimlerinin toprak payı, yerli köylülerin

30 Verdieva, *age.*, s. 261; Guseynzade, *age.*, s. 413.

31 ÇĞİA Gruzii, f. 4, op. 8, d. 42, İnv. No: 3190; Verdiyeva, *age.*, s. 255.

32 E. Muradaliyeva, Goroda Severnogo Azerbaydjana vo Vtoroy Polovine XIX. Veka, Bakü 1991, s. 65.

33 Verdiyeva, *age.*, s. 259.

toprakları sayesinde oluşturuldu. Bu açıdan Cavad, Şuşa ve diğer kazalarda Müslüman köylülerin başına getirilen belalar özellikle kaydedilmelidir. Örneğın topraklarından mahrum bırakılmış Cavad Kazası'nın Alar köyü sakinlerinin büyük bir kısmı acınası duruma düşmüş, açlıktan ve bulaşıcı hastalıklardan helak olmuşlardır.³⁴

Ayrıca Şuşa kazasının Khalac, I. Tekle, II. Tekle, Çimenli vs. köylerinin 200'den fazla ailesi, Çar memurları tarafından topraklarından sıkıştırılıp çıkarılarak susuz Mil Çölü'ne nakledilmiş ve bu ailelerin ekseriyeti burada zorlu ortamda yaşamlarını yitirmişlerdir.³⁵

Yelizavetpol Eyaleti'nin Kharkhar, Başkend ve Aşağı Eyyublu köyünün toprakları yerli köylülerden alınarak, Korolevo, Novo-Spasski, Slavyanka ve Frezerskoe Rus köylerinin sakinlerine verilmişti.³⁶ Bu durumda her halükarda yerli köylülerle Rus köylüleri arasında rahatsızlıklar ve hatta silahlı çatışmalar yaşanmaktaydı.³⁷ Çar hükümet daireleri de bundan yararlanarak milli düşmanlığı kışkırtıyor ve Rus köylülerini silahlandırıyorlardı. Bununla ilgili olarak yerli hükümet kurumlarına hatta özel talimatlar da verilmişti.

Lakin Çarizm, Azerbaycan'ı tam olarak İmparatorluğın bir parçasına dönüştürmek, bu ülkeyi mülki ve siyasi bağlarla ebedi olarak Rusya'ya bağlamak için asırlar boyu Kafkasya coğrafyasında "linka-franka" rolünü oynayan Azerbaycan Türk dilini, devletin ve toplumsal yaşamın temel katmanlarından sıkıştırıp çıkardı.³⁸ Yerine Rus dili devlet dili düzeyine yükseltildi ve bu dilin sosyal fonksiyonları Azerbaycan dilinin fonksiyonları ihtisar edilerek genişletildi. Azerbaycanlı memurlar toplu şekilde Azerbaycan dilini ve yerli gelenek ve görenekleri bilmeyen Ruslarla değiştirildi.³⁹

Rus işgalı ortamında ana dilinde yazılan eserlerin, basın, eğitimin, tiyatrun ve kültürün diğer alanlarının geliştirilmesi de sıkıntılı bir hale geldi. Söz konusu alanlarda çalışmak isteyen milli aydınların önü tüm vasıtalarla kesilmekteydi. Örneğın, ünlü Azerbaycanlı yazar, şarkiyatçı ve eğitimci Muhammed Ağa Şahhtainski (1846-1931), Rusya İmparatorluğu Basın Genel İdaresi Başkanı

34 Azerbaycan Cumhuriyeti, MDTA, b. 14, liste. 1, dosya 12 a, v. 23-29.

35 Gürcistan Cumhuriyeti, MDTA, b. 242, liste 10, dosya 282, v. 45.

36 Azerbaycan Cumhuriyeti, MDTA, b. 14, liste. 1, dosya 20, v. 11; b. 23, liste. 3, dosya 369, v. 1-3

37 Azerbaycan Cumhuriyeti, MDTA, b. 14, liste. 1, dosya 12 a, v. 24; dosya 20, v. 61.

38 Balayev, *age.*, s. 15-16.

39 Balayev, *age.*, s. 16.

Solovyov'dan Azerbaycan dilinde "Tiflis" gazetesinin yayımına izin verilmesini istedikte, Solovyov kendisine gayriresmi bir ortamda şöyle cevap vermiştir: *"Ben Azerbaycan dilinde gazetenin yayınlanmasına kesinlikle izin veremem. Gazete sizin halkınızın neyine?! Aydınların Rusça okuması gerekiyor. Sıradan Azerbaycanlılar ise gitsinler koyunlarını gütsünler."*⁴⁰ Solovyov'un Şahtahtinski'ye resmi cevabı ise şöyle olmuştur:

"Diğer dillerde konuşanların Ruslarla yakınlaşması, Rus dilli eğitimin temelinde gerçekleşmelidir. Müslüman basının yaranması, Müslümanlarla Rusları yakınlaştırmak yerine, daha da uzaklaştıracaktır. M. Şahtahtinski'nin Türk-Azerbaycan dilinde gazete yayınlama arzusu şimdiye kadar anadilde basını bulunmayan halkın milli gazeteciliğinin yaranmasına neden olacak ki, bu da Azerbaycanlıların Rusya'dan ayrılması ile sonuçlanmış olacaktır."⁴¹

Ülkede medrese eğitimi bulunmasına rağmen, Müslüman çocuklarının % 90'ı dünyevi eğitimden uzaktı. 1830'lu yıllardan itibaren kurulmaya başlayan ve "Kaza Okulları" olarak isimlendirilen Rus İlkokulları ağıyla ise ilk olarak İmparatorluğa sadakatli, ortamın taleplerini karşılayan ve yönetimin çeşitli alanlarında çalışabilecek memurların yetiştirilmesini planlamaktaydı ki, bu da mutlakiyetin bölgede siyasi ve ekonomik açıdan güçlenmesini sağlamalıydı.⁴² Tesadüfi değildir ki, söz konusu okullara daha çok Rus memurlarla Çar yönetiminin çıkarlarına uygun faaliyette bulunan yerli beylerin, tüccarların ve toprak ağalarının çocukları kabul edilmekteydi. Bir gerçeği kaydetmemiz yeterli olacak ki, 1844 yılında Azerbaycan'da faaliyette bulunan tüm Rus okullarında eğitim gören 2009 öğrencinin sadece 9'u Müslüman (Azerbaycanlı) çocuğuydu.⁴³ Azerbaycan'ın tüm erkek orta okullarında 2366 öğrenciden yalnız 223'nün, kız orta okullarında ise 1283 öğrenciden sadece 6'nın Azerbaycan Türkü olduğu belirtilmektedir.⁴⁴

Bu arada, Azerbaycanlı kızların eğitim görmesi daha ciddi bir sorundu. Çünkü kadın eğitimi meselesi hükümeti neredeyse ilgilendirmiyordu. Ayrıca şeriat ve dini kurallar da kızların okula gitmesini yasaklamaktaydı. Bu yüzden söz konusu

40 Balayev, *age.*, s. 12.

41 Gosudarstvennoy Arkhiv Gruzinskoy Respubliki, f. 480, op. 1, ed. Khr. 1358, l. 2.

42 N. Tairzade, "Çislennost i Sostav Uçaşihşya Russki Uçebnih Zavedenmiy Azerbaydjana v 40-50'e Godı XIX veka", *İzvestiya Akademii Nauk Azerbaydjan SSR (seriya obşestvennih nauk)*, 1964, sayı 1, s. 43-45; Ş. Basılaya, *Zakavkazıye v Godı Pervoy Mirovoy Voynı, Alaşara, Suhumi* 1968, s. 35.

43 Tairzade, *agm.*, s. 51.

44 Otçet popeçitelya Kavkazskoqo uçebnoqo okruqa, 1899, Prilojeniya 2, Tiflis 1900, s. 60, 61, 138, 214, 215.

dönemin kız okullarında az sayıda Azerbaycanlı kıza rastlanmaktaydı ki, bunlar da zengin kızlarıydı.⁴⁵

İslam ve Müslümanlar'a karşı mücadele, bu dinin temellerinin sarsılması, Çar Rusyası'nın sömürge siyasetinin temel yönlerinden birini oluşturmaktaydı. Bu siyasetin yaşama geçirilmesinde ise Ortodoks Hristiyan Kilisesi, Çar yönetiminin en güvenilir yardımcısı rolünü oynamaktaydı. Daha açık bir ifadeyle, aslında Çarizm'in İslam'a ve Müslümanlara mevcut bakışı, Ortodoks Kilisesi'nin çıkarlarına uygun olan ve dini düşmanlık zemininden kaynaklanan bir bakıştı. Bu bakışın tezahürü olarak, Çar Rusyası'nın Kafkasya orduları komutanı General Yermolov'un 1822 yılında Mekke'ye Hacc ziyaretine gitmeyi Kafkasya Müslümanlarına yasaklamasını gösterebiliriz. Sonraki yıllarda ise Mekke'ye gitmek için Tiflis'e gidip başkomutandan izin almak gerekiyordu.⁴⁶

Ayrıca 1823 yılında Yermolov'un talimatıyla Derbent'teki Mahal Camii, Kutsal Georgi Ortodoks Kilisesi'ne dönüştürüldü. Guba'daki dini liderlere imamların sayısının artmasını engelleme talimatı verildi. Hatta imamların dua etmesi için baş komutan tarafından özel metinler hazırlanarak gönderildi.⁴⁷ 1827 yılında ise Azerbaycan Türklerinin kadim şehri olan İrevan'ın merkez camiinin "Rus süngüsünün müslümanlar üzerindeki zaferi şerefine" Pravoslav Rus-Yunan kilisesine dönüştürülmesi ile ilgili karar alındı.⁴⁸

İslam'ın toplumdaki rolünü azaltmaya çalışan Çar hükümeti, 1 Ocak 1841 yılında yürürlüğe giren özel kanunla mahkeme işlerini Eyalet ve Kaza mahkemelerine devretmiş oldu. Bununla da "Müslüman Kanunları" ve "Şeriat Mahkemeleri" yürürlükten kalkmış oldu. Yeni kanuna göre bu mahkemeler, sadece nikah-talak ve mirasın paylaşılması konularında görevlendirilmiş oldular.

Nüfusun düşük ekonomik durumundan ve sosyal sorunların çokluğundan yararlanan Çar memurları, bazı insanları Hristiyanlığı kabul etmeye zorladılar. Hatta iş o yere varmıştı ki, rejim polisleri cinayet işlemiş her hangi bir Müslümana, Hristiyanlığı kabul etme karşılığında serbest bırakılma vadinde bulunuyorlardı. Bu gibi olayların defalarca şahidi olmuş ve Çar yönetiminde uzun yıllar çeşitli

45 A. Tağıyev, Azerbaycanda Pedoqoji Fikrin İnkişafı Tarihinden (XIX esrin ahirleri-XX esrin evvelleri), Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakü 1961, s. 112.

46 Umudlu, *age.*, s. 137.

47 Umudlu, *age.*, s. 138.

48 Aktı, sobrannie Kavkazskoy Arxeograficeskoy komissiey, Tiflis, Tipografiya Qlavnoqo Upravleniya Namestnika Kavkazsoqo, 1878, d. 433, s. 481s.

görevlerde bulunmuş S. Esadze, “birkaç kez Hristiyanlığı kabul etmek istemeyen Müslümanın polis tarafından yakıldığıının şahidi olduğumu” kaydetmektedir.⁴⁹

Çarizm, Azerbaycan’da ve Kafkasya’nın diğer Müslüman vilayetlerinde İslam’a karşı bozgunculuk yapmak için Hristiyan misyoner örgütlerinin büyük bir ağını kurmuştu. Ülkenin Müslümanlar yaşayan bütün eyaletlerinde, Rus Ortodoks Kilisesi’nin Ortodoks Hristiyanlığı tebliğ eden cemiyetleri geniş şekilde faaliyette bulunuyorlardı. Bunların asıl görevi, tüzüklerinde de kaydettikleri gibi, Bütperest ve Müslümanların Ortodoks Hristiyan dinine dönüştürülmesine yardımcı olma idi.⁵⁰ Bu amaçla, belli aralıklarla Rusya Misyoner Kurultayları yapılır ve İslam’a karşı mücadelenin yeni araç ve yöntemleri tartışılıp hazırlanırdı.⁵¹

Azerbaycan’a yerleştirilmiş Hristiyan unsurların dini ihtiyaçlarının karşılanması için Kilise ve İbadet Evleri ağının kurulması süreci hız kazanmaktaydı. Rus ordularının Şamahı eyaletindeki başkomutanı General N. F. Rtişşev’in 1 Ocak 1815 tarihli emriyle, ilk olarak Bakü’de Rus Ortodoks Kilisesi’nin açılmasına karar verildi ve bunun için Kız Kulesi yakınında bulunan eski cami binası Ortodoks Kilisesi’ne dönüştürüldü.⁵² Bunun dışında aynı yıllarda Bakü’de Bayıl Donanma ve Askeri Daire Kiliseleri çalışmalara başladı.⁵³

Sonraki yıllarda “Ağ Şehir” olarak isimlendirilen arazide Bayıl Donanması’nın “Mitrepolit Aleksey” (1871), Bakü hapishane kulesindeki “Miro Likiyski” (1898), Şibayev fabrikasına bağlı “Mısırlı Makarı” (1899), Balahani-Sabunçu petrol madenlerindeki “Kutsal Vorfolomey” (1903), Salyan alayı “İlahi Mihail” ve diğer kiliseler Hristiyan dindarların hizmetine verildi.⁵⁴

Bakü’nün merkezinde inşa edilen “Aleksandr Nevski” Kilisesi, sadece Azerbaycan’da değil, Güney Kafkasya’nın tamamında en büyük Rus Ortodoks Kilisesi idi. Kilise 1888-1898 yıllarında, yani on yılda inşa edilmişti. Kilisenin temel atma törenine İmparator III Aleksandr ve ailesi ile Veliahdı (sonralar Çar II. Nikolay) da katılmıştır. Kilisenin ana kubbesi altın suyuna batırıldığından yerli halk

49 S. Esadze, İstoriçeskaya Zapiska Po Upravleniyu Kafkazom, Tip Guttenberg, Tiflis 1907, s. 210.

50 Çentralny Qosudarstvenny Voenno-İstoriçeskiy Arkhiv Rossii (ÖGVIA), fond-796, d. 205, l. 43.

51 G. Mustafayev, XX Esrin Evvellerinde Azerbaycanda İslam İdeologiyası ve Onun Tengidi, Maarif, Bakü 1973, s. 56.

52 A. Ahadov, Azerbaycanda Din ve Dini Tesisatlar, Azərneşr, Bakü 1991, s. 21.

53 Aleksandr İvanoviç Yuniçkiy, İstoriya Provaslavimh Çerkvey i Prihodov Bakinskoy Gubernii (1815-1905 gg.), İzd. Bakin. Bratsva Zakonuçiteley, Bakü 1906, s. 11-12, 18-19.

54 Ahadov, *age.*, s. 22.

burayı "Altın Kilise" olarak isimlendirmektedir.⁵⁵ Ateizmin yayıldığı XX. yüzyılın 20-30'lu yıllarında çok sayıda cami ile birlikte, bu kilise binası da yıkılmıştır.

XIX. yüzyıl boyunca çok sayıda Ortodoks Kilisesi, Yelizavetpol Eyaleti, şamahı, Lenkeran, Guba ve Göyçay kazalarının birçok köy ve kasabalarında inşa edilip hizmete verildi.⁵⁶ Aynı zamanda Azerbaycan topraklarına yerleştirilen diğer Hristiyan dindarlar-Alman, Polonyalı, Ermeni ve Yahudiler için de çok sayıda kilise ve havra inşa edildi.⁵⁷

Müslüman din adamlarını kendi tarafına çekmek, özellikle İşlam'ı "yabancı etkilerden" (Türkiye ve İran'ın etkisinden-T. ř.) korumak da Çarizm'in temel siyasi yönlerinden biriydi. Çünkü onlar, Kafkasya'nın Müslüman halkının İşlam dünyası, özellikle Osmanlı İmparatorluğu ve Kaçar Devleti ile dini alandaki ilişkilerinin kesilmediği takdirde, ciddi sorunlarla karşılaşacaklarını anlıyorlardı. İşgalden sonra Ruslar aleyhine yaşanan isyanlar, bu isyanlarda Osmanlı ve İran'dan gelenlerle din adamlarının katılımı, bunu bir daha göstermekteydi.⁵⁸ Öte yandan arizm, İşlam'da mevcut olan mezhep, tarikat ve akımlar arasındaki farklılıkları kullanmakla, bu dinin ideolojik etkisini zayıflatmayı amaçlamaktaydı. Örneğin, istihparat kurumları Türkmenistan ve Azerbaycan'da yaşayan Bâbiler'in yardımıyla Bâbilik ve Bahâiliğin geniş yayılması için çabalıyor ve bunu tam olarak İşlam'a karşı koymaya çalışıyorlardı.⁵⁹ Ayrıca Sünnilerle şiiler arasındaki birlik girişimlerini endişeyle izleyen ar hükümeti, Müslüman Din İşleri İdaresi'ni mümkün mertebe parçalamaya çalışıyordu. Bu amaçla, Güney Kafkasya Ruhani İdaresi'nin kurulmasıyla ilgili "Yönetmelik Taslağı"nı hazırlamak için komisyon oluşturuldu. Yönetmelik, 5 Nisan 1872 yılında arlık Kararnamesi ile onaylandı ve bu kararnameyle Güney Kafkasya Müslümanlarının şiü ve Sünnî mezhepleri için iki Ruhani İdare-şeyhulislamlık ve Müftülük kuruldu, bunlara bağlı olarak "Ömer Talimi" ve "Ali Talimi"ne göre iki okul tesis edildi.⁶⁰ Fakat hem Müftü, hem de şeyhulislam, tabiri caizse bir ar memuru olarak devletin emirlerini yerine getirmektedir. Bunların her ikisinin düzenlediği "Tavsiyyenâme"nin "Hükümetlere İtaatla İlgili" bölümünde şunlar kaydedilmektedir:

55 Yuniçkiy, *age.*, s. 21-30.

56 Yuniçkiy, *age.*, s. 82.

57 Ahadov, *age.*, s. 22.

58 H. Orucov, Azerbaycanda Din (En Gedim Dövrden Bu Günedek), İdrak, Bakü 2012, s. 160.

59 Mustafayev, *age.*, s. 60.

60 Mustafayev, *age.*, s. 60-61; Orucov, *age.*, s. 162.

“...Padişahlar olmasalardı, insanların bazısı bazısını yedi. Ve yemekten kasıt daima aralarında cenk ve kıtal ve rahatsızlık ve birbirinin mallarını gasp ve tarac edip götürme ve birbirlerinin ırz ve namusuna hael getirmektir. Nasıl ki, Devleti-Aliyyeyi-Rusiyye Kafkasya memalikine tasallut ve tasarruf bulmayınca (Rus devleti Kafkasya’yı zapt etmeyince) Kafkas halkının durumu bu karar üzre idi.”⁶¹

Hem Müftü, hem de Şeyhulislam’ın göğsünü Çar nişan ve madalyalarının süslemesinin bir tesadüf olmadığını düşünüyoruz. Kısaca din işlerinin yüksek rütbeli sınıfı, neredeyse devletin ayrıcalıklı temsilcilerine dönüşmüşlerdi.

Sonuç

Çar Rusyası’nın göç politikası Kuzey Azerbaycan’ın tarihi kaderinin en ağır sayfalarından biri olmakla, bu bölgenin etnik, demografik ve etnokonfesyonel yapısında dikkatçekici değişikliklere neden oldu. Ülkenin neredeyse tüm köy ve bölgeleri, qayrimüslim ve yabancı unsurlarla-Hristiyanlarla meskunlaştırıldı. Bölgeyi Ruslaştırılmayı ve Hristiyanlaştırılmayı, böylece buranın sağlam bağlarla ve ebedi olarak Rusya’ya bağlamayı planlayan bir siyaset, Azerbaycan’ın siyasi, sosyo-ekonomik ve milli-kültürel gelişimini önemli ölçüde yavaşlatdı.

61 Mustafayev, *age.*, s. 66.

Kaynaklar

Abdullayev, M., *Hanlıqlar ve Rus Müstempleiliyi Dövründe Şimali Azerbaycanda Agrar Münasibetler (XIX asrın 40-cı illerine geder)*, Adiloğlu, Bakü 2005.

Ahadov, A., *Azerbaycan'da Din ve Dini Tesisatlar*, Azərneşr, Bakü 1991.

AKAK, t. X, dok 293, Tiflis 1885.

Aktı Sobranıe Kafkazskoy Arxeografieskoı Komissıey (AKAK), Pod red. A. Berje, Tiflis, Tipologiya Glav. Upravl. Namestnika Kavkaza, t. 7, 1878.

Azerbaycan Cumhuriyeti, MDTA, b. 14, liste. 1, dosya 12 a.

Azerbaycan Cumhuriyeti, MDTA, b. 14, liste. 1, dosya 20.

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Arşivi, Envanter No: 2941.

Bagirov, F., “İz İstoriı Pereselenskogo Dvijeniya v Zakavkaze (Azerbaydjane) v XIX Veke”, *İzvestiya Akademii Nauk Azerbaydjana (Seriya İstoriı, Filosofii i Prava)*, S. 1-4 (1994).

Balayev, A., *Etnoyazukovıe Proessı v Azerbaydjane v XIX-XX vv.*, Nurlar, Bakü 2005.

Basilaya, Ş., *Şakavkazye v Godı Pervoy Mirovoy Voynı*, Alaşara, Suhumi 1968.

entralnyı Qosudarstvennyı Voıno-İstorieskiı Arkhiv Rossii (ÖGVİA), fond-796, d. 205.

GLA Gruzii, f. 4, op. 8, d. 42, İnv. No. 3190.

GVİA SSSR, f. 400, Aziatskaya ast, op 261/911, 1899 g. d 238/3140.

Delo Dergisi, S. 5 (1867).

Djaşı, S. , “Selskokhozyaystvennyı Bit Dukhoborov Elisavetpolskoı Gubernii”, *Kafkazskoye Selskoe Khozyaystvo*, S. 227 (1898).

Esadze, S. , *İstorieskaya apıska Po Upravleniyu Kafkazom*, Tip Guttenberg, Tiflis 1907.

G. Mustafayev, *XX Esrin Evvellerinde Azerbaycanda İslam İdeologiyası ve Onun Tengidi*, Maarif, Bakü 1973.

Glinka, S. N., *Opisanie Pereseleniya Armyan Azerbaydjanskıh v Peredelı Rossii*, Elm, Baku 1990.

Gosudarstvennoı Arkhiv Gruzinskoy Respubliki, f. 480, op. 1, ed. Khr. 1358, l. 2.

Guseynzade, R. *Kafkaz i Armyane*, Bakü 2014

Gürcistan Cumhuriyeti, MDTA, b. 242, liste 10, dosya 282.

İsmailzade, D., “Ruskiye Poseleniya v Zakavkaze v 30-80’ıkh Godakh XIX Veka”, *Boproşi İstorii*, S. 11 (1976).

İsmailzade, D., *Russkoe Krestyanstvo v Zakavkaze (30’e Godı XIX-naçalo XX vekov)*, Moskva 1982.

İvanoviç, İ., “Kolonizaçiya Kavkaza”, *Vestnik Evropi*, SPb, S. 4 (1900).

Kafkaz Gazetesi, S. 9 (1868).

Koloniyalnaya Politika Rossiyskogo Çarizma v Azerbaydjane v. 20-60-h gg., İzd-vo Akad. Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1936.

Muradaliyeva, E., *Goroda Severnogo Azerbaydjana vo Vtoroy Polovine XIX. Veka*, Bakü 1991.

Orucov, H., *Azerbaycanda Din (En Gedim Dövrden Bu Günedek)*, İdrak, Bakü 2012.

Otçet popeçitelya Kavkazskoqo uçebnoqo okruqa, 1899, Prilojeniya 2. Tiflis 1900.

Potto, V., *Kavkazskaya Voyna v Otdelnıkh Oçerkakh, Epizodakh, Legendakh i Biografiyakh*, (Ot Drevneyşikh Vremen do Ermolova), SPb, 1887.

Smirnov, N., *Politika Rossii na Kafkaze v XIX-XX vekah*, Moskva 1958.

Şavrov, N., *Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkaze: Predstoyaşaya Rasprodaja Mugani İnorodçam*, SPb, 1911.

Şavrov, N., “Ruskaya Kolonizaçiya na Kavkaze”, *Voproşi Kolonizaçii*, S. 8 (1911), SPb.

Tağiyev, A., *Azerbaycan’da Pedoqoji Fikrin İnkişafı Tarihinden (XIX. esrin ahirleri-XX. esrin evvelleri)*, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakü 1961.

Tairzade, T., “Çislennost i Sostav Uçaşihnya Russki Uçebnih Zavedennıy Azerbaydjana v 40-50’e Godı XIX veka”, *İzvestiya Akademii Nauk Azerbaydjan SSR (seriya obşestvennih nauk)*, S. 1 (1964).

Umudlu, V., *Azerbaycanın Çar Rusiyası Tarafından İşğalı ve Müstemlekeçilik Aleyhine Mübarize (1801-1828)*, Elm, Bakü 2004.

Veliçko, V., *Kavkaz, Russkoe Delo i Mejduplemenne Voproşi*, SPb, 1904.

Verdiyeva, Kh., *Pereselentskaya Politika Rossiyskoy İmperii v Severnom Azeraydjane (XIX-naç. XX vv.)*, Altay, Bakü 1999.

Volkova, N., "Etniçeskie Proçessı v Zakavkaze v XIX-XX vv", *Kavkazskiy Etnografiçeskiy Sbornik*, S. 4 (1996).

Vsepoddanneşiy Otçyot o Proizvedonnoy v 1905 g Po Vişaçayşemu Povoleniyu Senatorom Kuzminskom Revizü Goroda Baku i Bakinskoy Gubernii, 1906.

Yuniçkiy, Aleksandr İvanoviç, *İstoriya Provaslavnih Çerkvey i Prihodov Bakinskoy Gubernii (1815-1905 gg.)*, İzd. Bakin. Bratsva Zakonouçiteley, Bakü 1906.

